

Ziyadulla GAZIYEV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:abraxon-2006@mail.ru

JDPI professori, fal.f.d. (DSc) A.Saitqosimov taqrizi asosida

ASHTARXONIYLAR DAVRIDA DAVLAT TA'LIM TIZIMI

Annotatsiya

XVII asrda Buxoro xonligidagi yirik shaharlarda oliy ta'lim beruvchi 150ga yaqin madrasalar faoliyat ko'rsatgan bo'lsa-da, ulardagi ta'lim tizimi zamon taraqqiyotini belgilab beradigan bilimlarni berishda ojiz edi. Garchi bu davrda ham riyoza, handasa, kimyo, astronomiya, falsafa va mantiq kabi ilmlar muayyan darajada taraqqiy etsa-da, bu sohalarida hatto o'rta asrlardagi yutuqlar darajasiga yeta oladigan asarlar yaratilmadi. Lekin shu bilan birga madaniy hayotni butunlay yo'qqa chiqarish ham mumkin emas. Ashtarxoniyalar davrida tibbiyotda Sharq xalqlariga xos an'analar, xalq tabobati o'z zamonasiga mos ravishda rivojlanishda davom etdi. Buxoroda tibbiyotga ixtisoslashgan madrasa va shifoxona faoliyat ko'rsatgan bo'lib, bu yerlarda bu sohaga oid bilimlar o'qitilishi bilan birga, bemorlarni davolash ishlari olib borilgan. Shuningdek, bu davrda tarix, adabiyot kabi ijtimoiy fanlar faoliyatida ham rivojlanish davom ettirildi.

Kalit so'zlar: Ta'lim, fan, madaniyat, madrasa, davlat, tizim, din, meros, diniy ilmlar, Qur'on, aniq fanlar, tabiiy fanlar, tabobat, dastur, qadriyat, masjid, shifoxona, Buxoro, ma'naviy muhit, domla, shariat, konsepsiya.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ АШТАРХАНИДОВ

Аннотация

Хотя в крупных городах Бухарского ханства в XVIII веке насчитывалось около 150 медресе, дающих высшее образование, система образования в них была неспособна передать знания, определявшие развитие времени. Хотя такие науки, как математика, геометрия, химия, астрономия, философия и логика, в этот период продвинулись в определенной степени, они не создали произведений, которые могли бы даже достиг уровня достижений средневековья. Но в то же время полностью уничтожит культурную жизнь невозможно. Во времена Аштарханидов традиции восточных народов в медицине, народной медицине продолжали развиваться в соответствии со своим временем. В Бухаре действовали медресе и больницы, специализирующаяся на медицине, где наряду с обучением в этой области проходили лечение больные. Также в этот период продолжалось развитие деятельности общественных наук, таких как история и литература.

Ключевые слова: Образование, наука, культура, медресе, государство, система, религия, наследие, религиозные науки, Коран, точные науки, естественные науки, медицина, программа, ценность, мечеть, больницы, Бухара, духовная среда, учитель, шариат, концепция.

THE STATE EDUCATION SYSTEM DURING THE ASHTARKHANID ERA

Annotation

Although there were about 150 madrasahs providing higher education in the big cities of the Bukhara Khanate in the 17th century, the educational system in them was incapable of imparting the knowledge that determined the development of the times. Although the sciences such as mathematics, geometry, chemistry, astronomy, philosophy and logic progressed to a certain extent during this period, works were not created that could even reach the level of achievements in the Middle Ages. But at the same time, it is impossible to completely destroy cultural life. During the time of Ashtarkhanids, the traditions of the peoples of the East and folk medicine in medicine continued to develop in accordance with their times. A madrasah and a hospital specializing in medicine functioned in Bukhara, where knowledge related to this field was taught and patients were treated. Also, during this period, development was continued in the activities of social sciences such as history and literature.

Key words: Education, science, culture, madrasah, state, system, religion, heritage, religious sciences, Quran, exact sciences, natural sciences, medicine, program, value, mosque, hospital, Bukhara, spiritual environment, teacher, Sharia, concept.

Kirish. Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida xalq ta'limining tuzilishi va faoliyati deyarli bir xil bo'lgan. Ularda madrasalar, maktablar va qorixonalar mavjud edi. Madrasalar musulmon oliy o'quv yurtlari hisoblangan. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Xonlar o'rtasida xonzoda va zodagonlarning bolalarini o'qitish uchun maxsus maktab bor edi. Masalan, "Ansob as-salotin va tavorixi al-havoqin" nomli asarda yozilishicha, "Musulmonqul mingboshining buyrug'i bilan yosh Xudoyorxon va qipchoqlar bolalarini o'qitish uchun o'rdada maktab qurilib, unga maktabdor etib Mullo Sodiq tayinlangan" [1:78]. Lekin bu maktab hozir Qo'qonda mavjud bo'lgan Xudoyorxon o'rdasida emas, balki 1845-yilda bo'lgan

xon o'rdasida joylashgan edi. Keyinchalik bu o'rda buzilib ketgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XVI-XIX asrning birinchi yarmida Xiva va Qo'qon xonliklari va Buxoro amirligida ta'lim, fan va madaniyat haqida gap borganda shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma sohalarida va birinchi navbatda madaniyat va mafkurada islom dini g'oyasi markaziy o'rinni egallari edi. O'z boshlang'ich nuqtasini X-XII asrlardan e'tiboran olgan so'fiylik tariqati naqshbandiylik g'oyasi bilan uyg'unligi negizida XV asrga kelib yuksak cho'qqiga ko'tariladi, u to XX asrdagi siyosiy to'liq va larzalar davriga qadar jamiyat taraqqiyotining borishida jiddiy rol o'ynaydi. XVI asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Jo'ybor shayxlari nomi bilan

tarixga kirgan din peshvolari yuqori mavqega ega bo'ladilar. Bu davrning nomdor shayxlaridan Xoja Muhammad Islom (1493-yil atroflari-1563), Xoja Jaloliddin Kosoniy (1549-yilda vafot etgan), u tarixda Mahdumi A'zam nomi bilan mashhur edi; Xoja Sa'ad (1531/32-1589); Xoja Tojiddin Hasan (1547-1646); Xoja Abdurahim (1575-1628/29) va boshqalar bo'lib naqshbandiylik tariqatining atoqli nomoyandalari bo'lganlar. Davlatni boshqarish ishlarida ruhoniylar faol qatnashganlar, hukmdorlar din arboblari katta mansablar va huquqlar berganlar. Buxoro hukmdorlari hatto o'zlarini "Musulmon amirlari" deb e'lon qilganlar. Mamlakat va davlat ahamiyatiga molik barcha ishlar, o'zga mamlakatlarga qarshi olib borilgan urushlar ruhoniylarning maslahati va fatvosi bilan e'lon qilingan. Ayni zamonda din ham xonlarni qo'llab-quvvatlagan, O'lloh va Qur'on nomidan ularga katta va cheklanmagan huquqlar bergan. Masalan, Amir Nasrullo (1825-1860)ning Qo'qon xonligini 1842-yili bosib olishi bunga dalil bo'la oladi. Yoki amir Shohmurod O'lloh irodasini bajo keltirishni qizg'in namoyish qilgani va davlatni islomning ravnaq topishiga g'amxo'rlik ko'rsatgani uchun "begunoh amir" nomini olgan. Darvoqe, Shohmurod naqshbandiylik darvesh jamoasining a'zosi va o'sha davrda shu jamoaning boshlig'i bo'lgan shayx Safarning muridi bo'lgan.

Madaniyat musulmon ruhoniylari ta'sirida edi. Zeroki, diniy mafkuraning namoyandalari-darveshlar, shayxlar tobora kuch yig'ib borardilar. Bu ayniqsa ilm-fan rivojida o'z aksini topar edi. Haqiqiy ilm o'rmini musulmon dinidagi sunniy mazhab mustahkam egallab, aniq va tabiiy fanlar quvg'inga uchragan edi. Ayniqsa, rivoziyot va falakiyot orqada qolgan edi. Ma'lumki, XVII-XVIII asrlarda ilm-fan rivojining darajasi keskin pasayib ketgan edi. Lekin faktik ma'lumotlarni tahlil qilib, bu holga ob'ektiv baho berish kerak bo'ladi. Aytish kerakki, bu davrdagi O'rta Osiyo davlatlarida rivoziy ta'lim haqida bahs yurituvchi o'quv adabiyoti kam o'rganilgan. Falakiyotchilar o'rniga muvaqqitlar kelgan edilar. Ular taqvimni kuzatish, bayramlar kelishi, saroy hayotidagi turli hodisalarni sharhlovchi jadvallar tuzish bilan ovora edilar [5:3-4].

Ruhoniylarning ta'siri va rahnamoligida o'z davrining mulkdorlari va xudojo'y kishilari mablag'lari hisobiga qabristonlar obod qilinlar, u yerlarga boradigan yo'llar, ko'priklar ta'mirlanlar va qabristonlarga yaqin joylarda masjidlar va madrasalar qurilardi. Naqshbandiylik ta'limotining asoschisi Bahovuddin Naqshbandning Buxorodan 12 kilometr narida joylashgan qabri to'ntarishiga qadar ham musulmon dunyosi xalqlari o'rtasida mashhur qadamjoy bo'lgan. Bu yerda har chorshanba kuni Buxoro shahridan va boshqa uzoq-uzoq yurtlardan musulmonlar bozorga va an'anaga aylanib qolgan "gul bayrami"ga to'planganlar. Qur'oni Karimdan tilovotlar qilib namozlar o'qiganlar. Amirlar bu qadamjoyi haftada bir marta albatta ziyorat qilishni odat tusiga kiritganlar, hojilar, jamoa arboblari sog'a-salomlar va tangalar hadya qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Aniq va tabiiy fanlar taraqqiyoti ruhoniylar va din peshvolari tomonidan ma'lum darajada cheklab qo'yilgan edi va bu fanlar bo'yicha qilingan ilmiy kashfiyotlar Alloh irodasiga shak keltiradi deb hisoblangan.

Madrasalarda aqidachilik hukmronlik qildi. Garchi Buxoro xonligida XVII asr o'rtalariga qadar kamida bir yuz ellikdan ortiq madrasa bo'lsa-da, ular maorifga tegishli munosabatlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsata olmagan. Falakiyot tili ilmi nujum bilan aralashdirib yuborilardi, hatto eng o'qimishli kishilar ham xarita va jo'g'rofiyani yaxshi bilishmasdi. Buxoroliklarning bilim berishning an'anaviy usullarini inkor etishi xonlikda ilm-fanning taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda matematika, astronomiya,

kimyo fanlarida nom chiqargan Mullo Tursun Faranziy, musiqa bastakori Kavkabiylar ijod qilgan [2:37-38].

O'rta Osiyodagi har uchala xonlikda ham ruhoniylar qozikalon sifatida barcha sud ishlarini o'z qo'llari ostida markazlashtirib olganlar. Qozikalonlarni amir va xonlar tayinlar edilar. Ma'rifat, fan va maorifda ham islom mafkurasi asosiy va yetakchi yo'nalish bo'lib xizmat qilgan.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyodagi har uchala amirlik va xonliklarning madaniy taraqqiyotiga xos bo'lgan umumiy o'xshashliklar diqqatga loyiqdir. Bu o'xshashliklarning sabablari ham bir-biriga juda o'xshashdir. Birinchidan, O'rta Osiyo hududidagi davlatlar XV asrlarda madaniy taraqqiyotda dunyoda eng yetakchi o'rinlarda turgan bo'lsa, XVI-XVII asrlarda e'tiboran bu hududda tushkunlik boshlandi. Ikkinchidan, har uchala davlat birliklari o'zlari alohida mustaqil faoliyat ko'rsatsalar-da, davlat idora ishlari o'zbek va fors tilida olib borilgan. Buxoroda fors, Qo'qonda fors-o'zbek, Xivada o'zbek tili rasmiy til bo'lib hisoblangan. Turmushda, adabiy ijodda o'zbek va fors tillari keng qo'llanilar edi. Uchala davlatda ham aholining asosiy qismi turkiy tilda so'zlashgan. Uchinchidan, an'anaga ko'ra fanda, adabiyot va maktabda arab va fors tilining obro'si saqlanib qolgandi [3:186].

Odatda, maktablarda, asosan, o'qish va yozish, arifmetika va adabiyot o'qitilgan. Qorixonalarda esa asosan ko'zi ojizlar o'qib, Qur'oni Karimni yodlar edilar. Maktab qizlar uchun alohida, o'g'il bolalar uchun alohida bo'lgan. Masalan, mashhur shoira Dilshod Qo'qonda maktab ochgan. U o'zining pedagogik faoliyati haqida bunday deb yozgan edi: Mening suhbatdoshlarim va dugonalarim aqlli qizlar va iste'dodli shoiralardir edi. Ellik bir yil davomida men maktabdorlik qildim va yiliga o'rta 20 tadan 30 tagacha o'quvchilarim bo'lib, sakkiz yuz to'qsonta qizlarning savodini chiqardim, bulardan deyarli chorak qismi she'riyatga qobiliyati bo'lib, shoira va o'z davrining aqlli va dono odamlari edi.

Qo'qon shahrida boshqa shaharlarga nisbatan maktablar soni ko'proq bo'lgan. Bu esa xonliklarning aksariyat ko'pchiligi savodli bo'lib, o'qish va yozishga usta bo'lganligidan dalolat beradi.

O'qituvchilar o'z uylarida ochgan xususiy maktablardan tashqari barcha o'quv yurtlari, turli shaxs va tashkilotlar tomonidan xayriya qilingan vaqflardan tushadigan daromad hisobiga ishlar edi. Ularning odatida masjidlar birinchi o'rinda turardi, chunki deyarli barcha masjidlarda maktablar ochilgan.

Har bir maktabdor domlaning ham o'zicha o'qitish usullari bo'lgan. Ularning ba'zilari bolalarning yosh xususiyatlariga alohida e'tibor bergan holda kichik yoshdagi o'quvchilarga xushniyat va og'zaki hisobni o'rgatsa, katta yoshdagi o'quvchilarga esa Qur'onning oyat va suralaridan tashqari fors, arab, turkiy tillarda yozilgan o'nlab hayotiy kitoblarni ham o'qishni o'rgatar edi.

Tahlil va natijalar. Madrasalarda o'quv dasturi asosan uch bosqichda: boshlang'ich (adno), o'rta (avsat) va yuqori (a'lo) bohqichlarda olib borilib, unda uch til (arab, fors va turkiy) mukammal o'rgatilgan. Madrasalarda Qur'on ilmi (o'qish usullari, qiroat, tavsif), fiqh (shariat qonunlari), handasa, ilmi nujum, axloq, falsafa, mantiq, adabiyot, jo'g'rofiya, tarix, tabobat fanlari o'qitilgan. Talabalar arab va fors tillari orqali Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr", Hofiz Sheroziy devoni, Mirzo Abdulqodir Bedil devoni, Mir Alisher Navoiyning "Chor devon", Fuzuliy g'azaliyoti hamda Sharqda milliy ta'lim sohasida darslik va qo'llanma sifatida foydalanib kelinayotgan "Maslak ul-muttaqin", "Avvali ilm", "Mu'zi Vazanjoniy", "Avomil", "Harakat", "Qofiya", "Sharqi muloyi Jomiy", "Risolai Shamsiya" kabi risolalar bilan tanishish imkoniga ham ega bo'lganlar. Bu esa madrasalarda

ta'lim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng o'rin olganligi, dunyoni anglash, tafakkurni shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganligini ko'rsatadi.

Madrasalarda bilim olish mumkinligi, bu yerda ham diniy, ham dunyoviy fanlar bo'yicha dunyoga tanilgan mudarrislar, olimlar bor bo'lganligi uchun ham Turkistonda turli mamlakatlardan ko'plab talabalar kelib o'qiganlar [4:5-6].

Payshanba kunlari domlalar uylariga ketganlar, talabalar esa bo'sh vaqtlarini o'yinlar bilan band etganlar. Juma kunlari o'qish bo'lmagan. Talabalar ba'zan bozorga borib roviylarning hikoya va diniy rivoyatlarini eshitar edilar. Juma nomozidan keyin olimlar Qur'on va shariat haqida munozaralar o'tkazishgan. Bunda ko'plab mashhur din arboblari, olimlar, yosh mutaxassislar birgalikda tabiiy fanlar, jo'g'rofiya, tarix, falsafa, badiiy ijod va adabiyotning boshqa sohalarini bo'yicha ma'ruzalar bilan chiqishlar qilgan, o'zaro fikr almashuvlar bo'lib turgan.

Samarqand madrasalarining o'quv kursida tilshunoslik, mantiq, din qoidalari, qonunshunoslik (shariat) hodisalarning sharhi va payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning rivoyatlari to'g'risidagi ta'limot bor edi. Maktabning dastlabki turi – quyi maktab edi. Bu maktablarda 6 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar savodga o'rgatilar va dini islom yo'lida tarbiyalanar edi. O'quvchilar hisob bo'yicha to'rt amalni, algebra va geometriyaning boshlang'ich qismini o'rganishardi. 16 yoshdan boshlab, 8 yildan to 15 yilgacha va hatto 20 yilgacha o'qitilar edi. Binobarin, ba'zi bir kishilar madrasani 36 yoshda va bundan ham katta yoshda tamomlab chiqishlari mumkin edi. Madrasada juma va payshanba

kunlari, ramazon oyi va yoz faslida uch oy ta'tildan tashqari har kuni erta tongdan kun botguncha ma'ruzalar o'qilardi.

Samarqandda har bir mahalla, har bir guzarda maktab bor edi. Yaqin atrofdagi masjidning imomi ana shu maktabning domlasi hisoblanardi. Maktablar o'quvchilarning ota-onalaridan yig'iladigan mablag' hisobiga saqlanardi. Bunday maktablarda ham o'qish muddati belgilanmagan edi.

Xulosa va takliflar. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Maktab va madrasai oliyalarda ilm olish muvafaqqiyatli tartibda olib borilganki, XVII-XVIII asrlarda ham bolaning yosh xususiyati alohida e'tiborga olinib, kichik yoshdagi o'quvchilarga husnixat va og'zaki hisob o'rgatilsa, katta yoshdagi o'quvchilarga Qur'onning oyat va suralaridan tashqari fors, arab, turkiy tillarda yozilgan o'nlab hayotiy kitoblarni o'qitish o'rgatilgan.

Movarounnahr madrasalarida ta'lim olayotgan talabalarning hammasi ma'lumot darajasiga qarab uch guruhga bo'linardi. Barcha xizmatchilar va madrasada ta'lim oluvchilar natura va pul bilan ta'minlanar edi. Yuqori guruhning har bir talabasiga har oyda 45 mis dinor va har yili 60 man g'alla, quyi guruh talabasiga 25 dinor va yiliga 30 man g'alla berilar edi.

Demak, dastlabki boshlang'ich ta'limdan so'ng Qur'on hatm qilinib, "Chor kitob", keyin esa "So'fi Olloyor" ibtido qilingan. So'nggra "Kalila va Dimna", "Qobusnoma" singari donishmandlik ruhida qitilgan. O'quvchilarga "Odobnoma" dasturlari asosida dars berilgan. Xalq og'zida yurgan axloqiy, falsafiy ruhdagi maqollar, masallar, majmualar, rivoyatlar, hikoyatlardan esa tarbiya vositasi sifatida foydalanilgan.

ADABIYOTLAR

1. "Ansob as-salotin va tavorixi al-havoqin".
2. A. Asqarov tahriri ostida. O'zbekiston xalqlari tarixi. 2-Tom. – Toshkent, "Fan", 1994.
3. Sagdullaev A. va boshq. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Akademiya, 2000.
4. J. Yo'ldoshev, S. Hasanov. Jadid tarbiyashunosligi asoslari. – Toshkent, 1994.
5. Matvievskeya G. P. Tillashev X. Matematicheskie i astranomicheskie rukopisi uchenyx Sredney Azii X-XVIII vv. – Tashkent: Fan, 1981.